

תוכן העניינים

9	פתח דבר
16	מבוא
20	מהדורה זו
23	המילון
777	מקורות ומחקרים
793	רשימה כללית של המסרנים
796	רשימת המסרנים על פי ארצות מוצא
13*	מפתח תעתיקים
5*	מבוא אנגלי

פתח דבר

בחנוכה תשמ"ה, ערך 'משגב ירושלים' באוניברסיטה העברית את הקונגרס הבינלאומי השני לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח. מושב אחד יוחד לדיון בהישגים ובאתגרים בתחום חקר לשונות היהודים. ההרצאות והדיונים שהועלו במושב זה התפרסמו ב'ספר מחקרים בלשונות היהודים: תרגומי המקרא ולהגים מדוברים'¹. ואף שהספר לא נתכוון ליתן דין וחשבון מלא על מה שהושג עד אותו זמן, הריהו ציון דרך ונקודת התייחסות. בספר אפשר לקרוא בשיטין ובין השיטין את ההתרעות על הצורך הדחוף לכנס חומרים מהלהגים היהודים, העלולים לירד לטימיון. כשלושה עשורים קודם לכן, ראה פרופ' שלמה מורג ז"ל בחזונו את ההזדמנות ההיסטורית החד-פעמית של קיבוץ הגלויות בארצנו על תרבויותיהן ומסורותיהן המגוונות, והשכיל להקים, במלואת עשור למדינת ישראל, מפעל לאומי ומדעי מן המעלה הראשונה להצלתן, הוא 'מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל', לימים – 'המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל'. מאז חתר מורג בהתמדה לקדם את מלאכת הכינוס של המסורות, ובמקביל – לנהל את המחקר השוטף העולה ממסורות אלה.

במבחן הזמן, לפי ההישגים המדעיים שהושגו מאז ועד היום, מסתבר שהקונגרס פעל את פעולתו וזירז את הקמתם של מוסדות מחקר, אגודות, וחברות בתחום לשונות היהודים בכלל ולהגי הערבית היהודית בפרט, ודרבן חוקרים להקצות חלק נכבד מזמנם או כל זמנם לתחום זה. אחד המוסדות האלה היה הסדנה השבועית לחקר המרכיב העברי בלשונות היהודים, שיסד מורג, ככל הנראה בשנת תשמ"ט.² הסדנה נערכה בימי חמישי מדי שבוע, ועד שלהי תשע"ו היא נמשכה באותה מתכונת, להוציא שינויי טכנולוגיה ומיקוד. בסדנה השתתפו עוזרי מחקר, רובם ככולם סטודנטים בחוג ללשון העברית, ומידענים ללשונות יהודים שונות. כולם השתתפו לעת מצוא ואחדים באו לעתים מזומנות. יש שהתמידו חודש או חודשיים, ויש שהתמידו שנה או שנתיים, ורק מעטים האריכו מעבר למשך זמן זה. הציר הקבוע היה הנושא, המרכיב העברי והארמי בלשונות היהודים.

1. מחקרים בלשונות היהודים: תרגומי המקרא ולהגים מדוברים (בעריכת משה בר-אשר), ירושלים תשמ"ח.
2. התאריך המוקדם ביותר המתועד במאגר המילון הוא 1 ביוני 1989. כבר בשנת תשכ"ו רהר מורג ברעיון זה. במאמרו 'מחקר מסורותיה של הלשון העברית ומפעל מסורות הלשון של עדות ישראל' שפרסם ב'האוניברסיטה – כתב עת של האוניברסיטה העברית בירושלים', א, כרך 12 (שבט תשכ"ו – פברואר 1966), עמ' 48, ציין מלבד התחומים הקלטיים 'שבהם מתרכזות עבודת המפעל: מסורות הקריאה במקרא' וכו' גם: 'תחום נוסף שאנו מבקשים לעסוק בו, אבל עדיין לא נמצאה לנו הדרך הנאותה לכך, הריהו אוצר המלים העבריות והארמיות שנשתקעו בלשונות הדיבור' וכו'. נוסחה זו חוזרת כלשונה כעבור שש שנים, במאמרו, 'מפעל מסורות הלשון של העדות – דברי מבוא' (ידיעות האיגוד העולמי למדעי היהדות 4, חורף תשל"ב, עמ' 3). והנה ב'ידיעות המכון למדעי היהדות' 2 (ירושלים, סיון תשנ"ט, קיץ 1999, עמ' 14), באה רשימה שבה נקב תאריך מפורש: 'מפעל המילון הסינופטי למילים ולביטויים העבריים והארמיים שנשתקעו ונוצרו בלשון היהודים באגן הים התיכון והמזרח התיכון שהוקם בשנת 1986'. עם זה, התייעוד המוקדם ביותר שמצאתי ברשומות המילון הוא מיוני 1989.

בשנת תשנ"ה הצטרפתי אל הסדנה, משביקשני מורג לעמוד לצדו בניהול מפעל מסורות הלשון.³ בסדנה דן מורג עם המשתתפים בסוגיות שונות, תאורטיות, עקרוניות ומעשיות. הישיבות בסדנה היו מאלפות, מעשירות ומרתקות, והיו דוגמה חיה כיצד לשוחח עם מידען באופן תרבותי ולהפיק ממנו את מירב המידע. נקודת המוצא לדיון בסדנה הייתה סוגיה או בעיה שמורג או אחד המשתתפים היו עסוקים בהן, מילה או צירוף הקשורים למועד, למנהג, או לאירוע שהזמן גרמם, כגון ענייני חנוכה סמוך לחנוכה, או מנהגי פסח סמוך לפסח. על פי דינמיקה טבעית, התפתח דיון סביב המילה או הצירוף והמשתתפים העלו באופן אסוציאטיבי מנהג או ביטוי הקשור אליו, והלימוד המשותף עורר אצלם זיכרונות ומילים נשכחות.

מורג שאף ללמוד מפי המידענים את המילים והצירופים העבריים או הארמיים החדשים שהיו משובצים בלשון היהודית שהם דיברו או הכירו. המשפטים שמסרו המידענים הועלו על הכתב, בתעתיק מזרחני, פעמים בידי מורג עצמו, פעמים בידי אחד מעוזרי המחקר, ותורגמו. כן נרשמה משמעות הערך העברי או הארמי, והוער בצדו אם נתחדשו בו חידוש צורה או חידוש הוראה, ולפי העניין גם הפניות ביבליוגרפיות למחקרים ידועים. ספריהם של י' רצהבי, 'אוצר לשון הקודש שלבני תימן', ושל אברהם בן-יעקב, 'עברית וארמית בלשון יהודי בבל', היו מונחים דרך קבע על שולחן הדיונים ונבדק בהם אם הערך הנידון כבר תועד בהם או חסר. לכל ישיבה נרשם פרוטוקול, ולאחריה העתיקו עוזרי המחקר את הפרטים השייכים ללשון זו או זו מן הפרוטוקול אל גיליונות משובצים תוך מיון החומר לשרות. לאחר מכן נכרכו הגיליונות בתיקים נפרדים.

מן העבודה בסדנה צמחו כמה מאמרים של מורג, כגון 'המגבש המשולב של העברית: בחינות של צורה ושל משמעות' [תעודה ט (תשנ"ה), עמ' 183-208], ו'לשון ולשונות - אוצר המילים העברי של קהילות ישראל' [פעמים 89 (תשס"ב), עמ' 152-159]. אבל מעיקרא התכוון מורג לכנס את כל החומר החדש במילון משווה בתחום. התייעוד הראשון לכוונה זו בא בסקירתו 'לשונות היהודים: איסוף ומחקר במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל' שראתה אור בשנת תשמ"ח בספר 'מחקרים בלשונות היהודים' וכו' (הערה 1 לעיל, עמ' 161), ולימים שוב בתשנ"ה, בפתיחה למאמרו הנזכר, 'המגבש המשולב'. במקביל, הוא ביקש לכנס בחיבור עצמאי מעין מפתח ביבליוגרפי לכל המילים והצירופים העבריים המשוקעים בלשונות היהודים ושנידונו בקבוצה מסוימת של מאמרים. כך הלך החומר והצטבר.

בשנת תשנ"ט, התחלנו לראשונה להרהר בעיצוב הערך, בסדר מרכיביו, בנתונים שיש לייצא אליו ממסד הנתונים (להבדיל מאלו שהם יאים רק לגופו של מסד הנתונים). אולם הניסיונות להפיק ממסד הנתונים דוגמה, ולו של ערך מילוני יחיד, כפי שהוא צריך להופיע במילון, לא צלחו. ניסיון הרקת הנתונים מכלי אל כלי, ממסד הנתונים אל טקסט רצוף, פגמו בתעתיק, בתבנית, ובמרכיבים מהותיים אחרים, כנראה גם בשל המבנה המורכב של ה'כרטיס' האלקטרוני, שלא אפשר לסנן שדות מסוימים מן הרשומה, או מפני סבכי התכנה. למרבה הצער, בראשיתם של הגישושים הללו נלקח פרופ' מורג לבית עולמו במפתיע, בכ"ג באלול תשנ"ט (4 בספטמבר 1999).

כך מצאתי את עצמי נושא בעול המשימה הכבדה של ניהול המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, בכלל זה עומס האחריות של ניהול הסדנה השבועית במילון הסינופטי. אחד החששות

3. ר' 'דיעות המכון למדעי היהדות' (ההערה הקודמת), עמ' 15.

שליו אותי היה הדאגה לגורל החומר שכבר היה במסד הנתונים במחשב, כי לא היה לו גיבוי. בשל התחלופה התכופה של עוזרי המחקר, לא נמצא במפעל עובד שיהיה מסוגל לייצר מילון, מקורב ככל שיהיה, ממסד הנתונים. תכנית המחשב הייתה אולי טובה למחקר מילוני-סמנטי אבל לא להפקת מילון. החלטתי אפוא להוציא פלט מודפס על נייר של הקובץ כמות שהוא כדי להחזיק עותק גיבוי למקרה של קריסת המחשב. כיוון שלא נמצאה דרך לרכז את החומר בצורה יעילה, ועל אחת כמה וכמה לתרגם מסד נתונים לטקסט רצוף, הודפס כל ערך על דף נפרד, וכך נערמו מאות דפים, אף שרוב שטחם היה ריק. מטעמים שונים, אפילו מלאכה פשוטה כזאת דרשה שנה תמימה.

אבל הקושי המרכזי שנתקלתי בו בניהול הסדנה היה בעיית השליטה והבקרה, ליתר דיוק – חוסר השליטה והיעדר הבקרה. ככל שארכו הימים ונצטבר חומר רב, קשה היה לאתר פרט נתון בצורה ממוקדת. עוד במהלך שנות השתתפותי בסדנה בחיי מורג, למדתי שבהיות החומר מפוזר על פני מאות דפים בפרוטוקולים ובאוגדנים לא הייתה דרך לבחון על אתר בכל ישיבה וישיבה אם ערך מסוים כבר נידון מעולם, ותועתק וטופל, אם לאו. המסרנים לא יכלו לזכור מבעד לרווחי זמן רחוקים של חודשים או שנים אם מילה או צירוף כבר נידונו בסדנה, והפועל היוצא הוא שגם למנהל הסדנה לא הייתה שליטה ובקרה על כך. יכולתי להיווכח בכך הן מדיוני הסדנה הן מהחומר שנדפס על הנייר. התברר כי לא זו בלבד שמזיני החומר למחשב עבדו בקבצים שונים, מתוך הנחה שגויה שהכול עובדים כביכול על קובץ יחיד, דבר שיצר כפילויות מרובות, אלא שבתוך כל קובץ נוצרו כפילויות, מחוסר ראייה מרכזית.

באופן פרדוקסלי, אפשר לומר שעניין הכפילות נעשה מדיניות לכתחילה: מאחר שאי אפשר היה לבדוק על אתר בכל ישיבה אם ערך נתון כבר נידון בישיבות קודמות, נרשמו שוב ושוב ערכים שכבר נידונו. וגם אם אחד המשתתפים סבר שערך מסוים כבר נידון בעבר, מגדר ספק לא יצאנו, וליתר ביטחון העדפנו לרשום שוב. למן הרגע שהתחלתי לנהל את הסדנה נוכחתי בתופעה זו שוב ושוב. מסרן שאינו מנהל רישום קבוע ועקיב משלו אינו יכול לזכור אם כבר העלה ערך מסוים אם לאו. צריך להודות שבחזרה זו הייתה לעתים ברכה, כי בזכותה נוספו פרטים על הדיון המוקדם, בייחוד אם השתתף מסרן שלא נכח בדיון המוקדם, אבל ככלל היא הייתה מתסכלת.

למן 17 במאי 2001 ואילך התחלתי להקליד את פרוטוקולי הישיבות של הסדנה אל מחשב אישי נייד על אתר, אם כי זה היה עדיין לקובץ עיבוד תמלילים רגיל. אבל בעיית השליטה והבקרה לא נפתרה בכך. פניתי אפוא למומחי מחשב שונים, עד שהגעתי אל פרופ' יעקב בן-טולילה, ושיטת עבודתו נראתה לי ההגיונית והידידותית ביותר למשתמש. אף הוא התנדב להסב את כל החומר מהתכנית הישנה אל תכנית המחשב Shoebox, לימים Toolbox, שעוצבה בארה"ב בידי בלשנים, מורים, ומומחי מחשב, כתכנית מסד נתונים העשויה להפיק מילון באופן אוטומטי. הוא עיצב לנו תכנית רשומה הכוללת את כל השדות הנדרשים או העשויים להידרש, הדרך אותי בפגישות עבודה אישיות איך לעבוד בקובץ המלא ואיך להקצות קובצי משנה לעוזרי המחקר ולשלבם מעת לעת בקובץ הראשי, ואיך לממש שליטה ובקרה במהלך הסדנה ולעקוב אחר עבודתו של כל עוזר מחקר בפרק הזמן שבין סדנה לסדנה. למעשה העמיד פרופ' בן-טולילה את מסד הנתונים על הרגליים ויעל באחת את שיטת העבודה. לא זו בלבד אלא שעיצב לנו גופן המאפשר לדייק בתעתיק מעבר למה שהיה בתכנית הקודמת.

משם ואילך קיבלו עוזרי המחקר קבצים אישיים לעבוד עליהם, ואני עבדתי על הקובץ המרכזי, ומעת לעת מיזגתי את קובציהם, לאחר בקרה, עם הקובץ הכללי. מה-14 בפברואר 2002 ואילך

נכנסנו לעידן החדש של הקלדה כבר במהלך הסדנה אל מסד הנתונים. זאת ועוד, בטרם קליטה ורישום של ערך חדש יכולתי לבדוק בשניות ספורות אם הערך כבר מתועד במסד הנתונים ומה בדיוק נרשם בו. וכך עבדנו בסדנה וחוצה לה מני אז ועד שלהי תשע"ו.

כאמור היה בדעתו של מורג ז"ל להתקין מעיקרא חיבור נפרד שימש מדריך ביבליוגרפי למרכיב העברי בלשונות היהודים על פי קבוצת מאמרים, בסדר א"ב של הערך, אלא שגם מלאכה זו לא נשלמה ולא יצאה אל הפועל. ברבות הימים, עלה בדעתי שלטובת הקורא והחוקר ראוי למזג את המדריך הביבליוגרפי בתוך המילון הכללי, שהרי במסד הנתונים של המילון ממילא הפנינו לא מעט לספרות כתובה, אם למקורות אם למחקרים. אמנם במוצר המוגמר יש ערכים הכוללים רק נתונים ביבליוגרפיים, אבל לרוב, זה כל מה שנדרש למעיין. בערכים אלו לא ראינו טעם למלא שדות אחרים ברשומה, שכן פרטים אלו מרוכזים במאמרים או בחיבורים שיוחדו לקהילה מן הקהילות, שהערך מפנה אליהם, כגון הערכים מחיבוריהם של אבישור, שחיבוריו עוסק בעירק, או גויטיין, רצהבי, וקארה שחיבוריהם עוסקים בתימן. רק אם הייתה לנו עדות נוספת מפי אינפורמנט חי, בייחוד אם יש בעדותו צד של חידוש, הרחבנו את הערך מעבר לשדה ההפניה הביבליוגרפית.

השליטה והבקרה המרכזית והכוללת על כל מסד הנתונים חשפה באחת את הבעייתיות במה שהיה בעשור הראשון 'קדרה של שותפין', את האקראיות, חוסר השיטתיות וחוסר האחידות של הרישום, ואת השגיאות על כל צעד ושעל בכל שורת תעתיק. גם בסעיף ההפניה לספרות המקצועית נפלו שגיאות. לפעמים רשמו בהפניה את מספר העמוד או הסעיף אבל שכחו לציין את שם המחבר או החיבור; וכל כיוצא באלה טעויות. לראשונה נוכחתי איך אפשר לממש 'נוח שבבע שגיאות'... היה עליי למחוק את כל הרשומות המיותרות, ולמזג רשומות כפולות לרשומה אחת ולמחוק את המיותר בה. הייתי צריך להעביר פרטים שלא נרשמו בשדה הנכון פרט למקומו, לתקן ערכים שנרשמו בטעות על פי תרגום עברי לדוגמה כאילו כל מרכיביהם או חלקם עבריים (כגון 'דג' כתרגום של *hūta 'līya* [דג עליי] כביטוי נגד עין הרע בתוניסיה; או 'זרע המן' על פי *žarri'at hamán*, שבו למעשה המילה הראשונה בצירוף היא ערבית אשר על כן היה צריך לתת אותה בתוך סוגריים רבועים; וכן בביטוי 'חמאר טיפש' שנרשם כ'חמור טיפש' כאילו גם 'חמאר' בצירוף זה היא מרכיב עברי), או שלא היה בהם מתאם בין הערך הנידון לדוגמה (כגון שבדוגמה נקרתה המילה 'משפט' ונקבע לה ערך 'דין'), או בין הערך לקהילה ולמידע; והיה צריך להשלים נתונים רבים חסרים, כגון דוגמות, או תרגומן. סימני ההטעמה בתעתיק לא היו כלל והיה צריך להשלים דרך שיטה, להוציא בדוגמות מהקרטולי (גיאורגית) היהודית, שבהן ההטעמה אינה פונמית ומקומה אינו מעלה ולא מוריד. וכן היה צריך לסמן בתעתיק את הערכים הנחציים.

מחקתי ערכים רבים שהוכנסו בטעות מתוך זיהוי אטימולוגי לקוי. למשל, שני מסרנים ייחסו את הביטוי המוגרבי *traf traf* במובן 'פיסות קטנות' הנוהג במרוקו ואת הביטוי *trúf trúf* בתוניסיה, (= *dārbo w-xalla lāhmo trúf trúf*) ('היכהו ועשה את בשרו חתיכות חתיכות') כאילו הם נשענים על הצירוף המקראי 'טרוף טרוף' (בראשית לז לג) ואינם אלא ערבית צחה. וכך מילים הנראות עבריות בתוך הפרסית היהודית, כגון 'אופק', 'אלא', 'אמין', 'אסיר', 'אציל', 'ארגון', 'בד', 'בטל', 'בטן', 'גנדר', 'גשמי', 'דלי', 'זנגביל', 'זפת', 'חביב', 'חפר', 'טבע', 'טוס', 'כרפס', 'לחן', 'רוטב' ועוד, אך למעשה אינן אלא ממקור ערבי, וכגון 'בוסתן' בגאורגית (כרתולי) יהודית. פעמים תעתקו על פי שמיעה שגויה, כגון 'מי פיעל' תחת 'מפי אל'. או 'מעאייין' כאילו היא ערך עברי 'מעין'. *kaff* בצירוף נרשם בטעות כאילו הוא 'כף' העברית, ואינו אלא הערבית.

לפעמים הטעות הייתה בזיהוי הערך, בפרט כשהנתון הבלעדי היה ביבליוגרפי. למשל בערך 'צואה' נרשמה הפניה למאמרו של לסלאו, פאס (שלוש פעמים, בשלושה עמודים שונים), אבל בדיקתי העלתה שאין הערך 'צואה', אלא שמאחר שהוא נקט כתיב חסר טעה המעתיק בזיהוי הערך ובמיקומו. כיו"ב נרשם הפועל-לכאורה 'המציין' משם לסלאו, אך התברר שאצלו אין זה אלא התואר 'המציין' בכתיב חסר. וכן נרשם 'שבועות' (חג השבועות) כאילו הוא מכוון לריבוי של 'שבוע' ושהיחיד משמש בפני עצמו. קיצורו של דבר, כל שגיאה שאפשר להעלות על הדעת שתארע בקדרה של שותפין, בעבודה לא קוהרנטית ולא מתוזמרת של עוזרים לא מיומנים, אכן אירעה.

יש מסרנים שפעלו לפני שהצטרפתי למפעל זה, ולא זכיתי להכירם אישית. במקרים אלו כל מקור המידע שלי היו התרשומות, אך לפעמים רשמו שם של מסרן בשני אופנים שונים. למשל 'אליאסיאן ר' מאצפהאן נרשמה פעם כך ופעם 'יאסן ר' ולכאורה אפשר לחשוב שמדובר בשני אנשים שונים, אך הביורור העלה שאין זו אלא דמות אחת. כיו"ב 'לוי סעדיה' ו'נפש סעדיה'. רק הצירוף 'נפש לוי סעדיה' באחד הערכים הסגיר את זהות השמות.

מפני שמלכתחילה לא נהגו הוראות מחייבות לשיטת רישום, ולא הועמדו אינוונטרם (מצטברים) של שמות אנשים ומקומות או של תעתיק, היו קני מדה שונים. נכון שההתלהבות מעצם המפגש עם המסרנים הייתה במרכז תשומת הלב, אבל היא האפילה על ענייני הביצוע של האיגום והרישום המכוונים.

לפעמים שם של מסרן אחד נרשם בחמישה-שישה אופנים שונים, בכתיב מלא או חסר, בנחציות או בלעדיה (קוקה/כוכה), בצורתו הרגילה או בצורת שם החיבה המקביל (כגון שרה/שווירה) וכיו"ב.

לעתים אותו שם הופיע פעם מעיר זו ופעם מעיר אחרת. אמנם יש שלעיר אחת יש שני שמות כגון מסלאטה ומסירטה המכוונים לאותו מקום בלוב. לפעמים רשמו אדם על פי בית גידולו, ולפעמים על פי מקום לידתו. כל זה הטיל לא מעט מהומה במאגר, והיה עליי לברר עשרות אלפי פרטים לדיוקם.

ואין צריך לומר שלפעמים רשמו את שם המשפחה לפני השם הפרטי ולפעמים אחריו (לוי ס' / ס' לוי) או בהגיות שונות, כגון קאבס / גאבס, קאבסי / גאבסי. מתברר שאפילו 'דידך מתתוויין' ו'מרדכי ממדנין' הם אדם אחד שנדד ברבות הזמן ממקום למקום. בביורור פרטים חשובים רבים ד"ר צ' טובי, ותיקת הסדנה, הייתה לי לעזר רב. עם זה, עד היום לא נתבררו כמה קיצורים שלא נרשמו פענחם בצדם, כגון 'ב"ס, אמלח (תימן)' או 'מ"ג, סקיד'.

ולפעמים רשמו נתונים הראויים לשדה אחד בשדה אחר. ואין צריך לומר שנפלו גם סתם טעויות הקלדה. כל אלה אין דעת מסד הנתונים סובלם, כי במחשב הכול חייב להיות אחיד. לצורך ההאחדה נדרשתי לעבור בסבבי עבודה שונים על עשרים אלף שורות או יותר במרוכז במסד הנתונים כדי להבטיח את מרב ההאחדה בכל שדה.

מובן מאילוי שמלבד תיקון שגגות המשכנו בעשור השני והשלישי למפעל זה לבנות במהלך הסדנה נדבכים נוספים ולמן הרגע שנוצרה שליטה ובקרה לא היה עוד צורך לנחש אם כבר דנו בעבר בערך פלוני אם לאו, כי אפשר היה לבדוק זאת על אתר, והישיבות עסקו אפוא אך ורק

בערכים חדשים, אם כי לא מעט גם בבירור סתומות בערכים ישנים. בעשרים השנים 1999-2019 גדל מספר הרשומות, היינו תת-הערכים, פי ארבעה.

צוות המחקר, עוזרי המחקר והמסרנים בעבר

אין ספק שחלקים אחדים במילון זה מפותחים יותר מאחרים, אך זה טבעה של עבודת צוות שחלקו עבד במסגרת מפעל זה אך זמן קצר, בעוד שחלקו האחר התמיד שנים רבות. שמות המסרנים מופיעים להלן לאחר רשימת המקורות והמחקרים. שמותיהם מופיעים בראשי תיבות ליד כל ערך. יש מסרנים שתרמו חומר לעוזרי המחקר אך המכנס לא טרח לרשום ליד כל פרט את מוסרו. מכל מקום הרשימה שלהלן תואמת את מה שיש במילון גופו. לפי מצב הנתונים הנוכחי, יש מסרנים ששם מופיע רק ליד ערך יחיד. לעומתם יש מסרנים ששם מופיע מאות פעמים. שמות המסרנים מופיעים בשתי רשימות, אחת כוללת בסדר א"ב, ואחת על פי ארצות מוצאם.

אשר לצוות המחקר, עשיתי מאמץ גדול לציין את תרומתו של כל מי שהשתתף אי-פעם במילון זה. עם זה, השמות שבשער הם אלו שבלטו בתרומתם בעבר ובעיקר אלו שעבדו עמי בקביעות בעשרים השנים האחרונות.

ד"ר צביה טובי עבדה במפעל זה מראשיתו וסיפקה חומר רב גם על המסרנים. תחום המחקר שלה במובהק הוא הערבית של יהודי תוניסיה והיא סיפקה גם את הביבליוגרפיה לתחום. מידע חשוב היא הביאה מפי הוריה, משה וורדה כהן ז"ל (להלן, כ"ו, קאבס, כ"מ, קאבס). כמו כן היא כינסה חומר גם על תימן. ד"ר גרשון בן-אורן, אף הוא מוותיקי החוקרים במפעל זה, כינס את כל החומר הגאוגרפי. הרב חיים סלמן כינס ובחן בחמש עשרה השנים האחרונות את החומר מן הערבית של יהודי בגדאד.

מר יעקב חכימי, מחבר 'מילון פרסי-עברי', ירושלים התש"ס, השתתף בישיבות השבועיות מינואר 2000 עד אוגוסט 2005 דרך קבע ולאחר מכן לסירוגין, וכינס חומר רב מן הפרסית היהודית. הוא מייצג אישית את מסורת העיר בורג'רד, אך עקרונית היא כוללת את מסורות הלשון של העיירות השכנות עד טווח של מאתיים קילומטר, לרבות נהוואנד, קרמנשא, סננדאג', קָרְשִׁירִין, מלאייר, אראק, גולפאיגאן, כ'ומיין, כונסאר, המדאן, קשאן, אצפהאן, רפסנג'אן, יזד, כרמאן. ד"ר דורון יעקב כינס חומרים חשובים מעדן. ד"ר יפה ישראלי כינסה ורשמה את החומר מכורדיסטאן וערכה את קובץ הפניות הביבליוגרפיות אך היא פרשה מהסדנה עם פטירתו של מורג. גב' טלי פולק (שיטרית) עבדה כשלוש שנים סמוך ל-1990 על כינוס ביבליוגרפי על המרכיב העברי במוגרבית של יהודי מרוקו. גב' תמר חזנוביץ' הקלידה בשנים 1999-2001 קובצי עיבוד תמלילים של הפרוטוקולים הידניים שהצטברו במשך השנים. ד"ר נטלי אזנקוט-אקון העתיקה בין השנים 2001-2006 את החומר הרלוונטי מהפרוטוקולים המוקלדים למסד הנתונים הממוחשב, וכן ערכה קובץ הפניות ביבליוגרפיות למרכיב העברי באיטלקית יהודית על פי מילונה של פרופ' מריה מאיר-מודנה.

בשנת תשס"ז שהיתי בשבתון ומילאו את מקומי בניהול הסדנה השבועית פרופ' יעל רשף במחצית הראשונה של שנת הלימודים ופרופ' עפרה תירוש-בקר במחצית השנייה. פרופ' יעל רשף עבדה שנים אחדות במפעל מסורות הלשון עד שלהי 1995, בתחילה בתיק בכל (רישום חומרים וריאיונות עם נאג'י מופמל), ולאחר מכן בתיק איטליה. היא הייתה מעורבת בקביעת שיטת ארגון הערכים בכלל התיקים, ובהדרכת עובדים.

Synoptic Dictionary of the Hebrew Component in Jewish Languages

Introduction

Aharon Maman

In 1988 Prof. Shlomo Morag founded a weekly workshop for the study of the Hebrew component in Jewish languages at the Language Traditions Project, which later became the Jewish Oral Traditions Research Center in the Department of Hebrew Language at the Hebrew University of Jerusalem. Research assistants and informants for various Jewish languages took part. In the workshop, Morag discussed with the participants various issues, theoretical and practical. According to natural dynamics, the discussions developed around a word or expression and the participants associatively recalled a custom or an expression associated with it, and the joint study evoked memories and forgotten words.

Morag tried hard to elicit from the informants Hebrew or Aramaic words or expressions embedded in the Jewish language they spoke or recognized. The statements made by the informants were written down in oriental transliteration by Morag or by the research assistants, and were translated into Hebrew. Every piece of linguistic information related to the new entry was recorded, such as whether they were new forms or possessed meanings that were renewed; bibliographical references to well-known studies were also recorded.

Several of Morag's articles have emerged from the workshop, such as "The Amalgamated Crystallization of Hebrew: Examinations of Form and Meaning" (*Te'uda* 9 1995: 183-208), "Language and Languages - The Hebrew Nomenclature of Jewish Communities" (*Pe'amim* 89 2002: 152-159). At some point, Morag had in mind to put together the entire new material in a comparative dictionary in the field.

From the early nineties on assistants began to enter the material into a computer database. In 1999, for the first time, we began to think about the design of the entry, the order of its components, the data to be exported from the database (as distinct from fields that are only essential for the database). However, attempts to derive from the database an example, even

a single entry, as it should appear in the dictionary, were unsuccessful. The attempt to decompress data from the database into continuous text distorted the transliteration, the format, and other essential components, probably due to the complex structure of the electronic ‘card’, which did not allow the filtering of certain fields from the record or due to the complexity of the software. Unfortunately, at the beginning of these explorations, Prof. Morag passed away unexpectedly on September 4, 1999.

Thus I found myself burdened by the heavy task of managing the Jewish Oral Traditions Research Center, including the burden of conducting the weekly workshop in the synoptic dictionary. The main difficulty I encountered during the workshop was the lack of central control and monitoring. It was difficult to locate a given detail in a focused manner. For lack of central monitoring, the research assistants who had to enter the data into the computer worked in various files on the false assumption that everyone was working on the same and single file, which created multiple duplicates, in addition to the duplicates created within each file.

After many attempts and explorations, I made contact with Prof. Jacob Bentolila, who finally put us on the right path. His method of work seemed to me the most logical and user-friendly. He also volunteered to convert all the material from our old computer program into a *Shoebox*, later switched to *Toolbox*, which was originally designed by linguists, teachers, and computer experts, as a database program meant to produce a dictionary.

From then on, the research assistants received personal files to work with, while I myself worked on the main file, to which I merged from time to time, after examination, the employees’ files. From February 14, 2002 onwards, we entered a new era of typing (rather than hand writing) during the workshop directly to the database. What’s more, before registering a new entry, I was able to check in seconds whether certain information was already recorded in the database and what exactly it included.

Morag intended to compose a separate bibliographical index in alphabetical order of the entries that would serve as a guide for the Hebrew component of Jewish languages, based on a selection of articles; however, this work was neither completed nor carried out. In the long run, it occurred to me that for the benefit of the reader and researcher, the bibliographical guide should be merged into the general dictionary, since the dictionary database already included quite a bit of professional literature, whether primary (sources) or secondary (research).

From the outset there were no strict instructions as to the method of registration and no (accumulative) lists of names of persons and places, etc. were made. Nor was the transcription standardized (e.g., the tone/stress was not annotated). The enthusiasm of meeting with informants overshadowed issues relating to performance and recording.

Sometimes the name of an informant was recorded in five or six different ways, plene and defectively, in its usual form or in the form of the corresponding nickname.

For the sake of standardization in each field, I sometimes had to review twenty thousand rows (fields) or more in a concentrated manner to ensure maximum unification in the same section.

Many people contributed to the collected materials. I have tried to note the contribution of everyone who has ever participated in the collection of the material for the dictionary. However, the names at the title page are those who stood out in their contribution in the past and especially those who have worked with me regularly during the last twenty years.

Special thanks go to Prof. Maria Mayer-Modena of the University of Milan, who took part in the meetings of the weekly workshop of this project since the year 2000, whenever she arrived in Israel, who has raised considerable funds for the project, and who kindly supplied us with a digital copy of her own dictionary on the *Hebrew Component in Judeo-Italian* (forthcoming), in order for us to incorporate bibliographic references to its entries. Her loyal assistant, Dr. Claudia Rosenzweig, was instrumental in this important undertaking.

I met and discussed with Rabbi Zohar Nadaf, Rabbi Chaim Salman, Prof. Jacob Bentolila, Dr. Claudia Rosenzweig, and Prof. Maria Mayer-Modena, and others the entries that were recorded from their Judeo-languages, revised their contents and transcriptions, and checked the transcription with every informant. I revised the material from Kurdistan with Mr. Efraim Ben-Porat, who is fluent in the Sulemaniyya Jewish Neo-Aramaic, even though it is different from the Zakho dialect recorded in the dictionary.

The scope of the dictionary

The dictionary mainly covers the Hebrew component in languages that have not been documented or that have been documented less than that of

the prestigious Judeo-languages, Yiddish and Ladino. Thus, it encompasses the different dialects of Judeo-Arabic from North Africa, Yemen and Iraq, and to some extent from Syria, Judeo-Georgian, and Judeo-Persian. Other languages are included sporadically. It also includes Haketiya (Moroccan Judeo-Spanish), Judeo-Italian and others.

This dictionary is not meant to replace existing dictionaries. It does not include the entries of the Hebrew component in languages that have already been described and studied extensively. Therefore, this dictionary does not include or refer systematically to the Hebrew component in Judeo-Spanish and Yiddish that have been studied in their own right. Nor does it refer to the Hebrew component in written dialects, as these have been well described in excellent dictionaries.

The entry structure

The dictionary presents the entries in alphabetical order. The spelling of the entries is plene. Vocalization was usually added to distinguish between homographs. The organizing principle of sub-entries is semantic.

If part of a sub-entry is presented in [square] parentheses it means that originally it was attested in a foreign language.

The examples are presented in a combination of IPA and Semitic transcription. For certain consonants we have created special signs. Following the example and its literal and pragmatic translations, we mention in parenthesis abbreviations of the name/s of the informant/s who supplied it along with the name of his/her/their city. If several names are cited in a sequence, the name of the city that follows refers to everyone. In a sequence of several examples from the same source, the name of the informant is mentioned only at the end of the list.

For examples whose syntactic structure is very different from the Hebrew structure, a literal translation is supplied followed by a pragmatic translation. We did not bother to give both translations when it is assumed that the reader could easily link the source and the translation.

When the entry or sub-entry bears several meanings, their definitions are numbered. General or grammatical notes follow.

When justified, sometimes an entry has been cited twice in the dictionary, once by its root and once according to the initial letter of the word. For